

NIETS DAN EEN HANDLANGER, IN ALLES AAN DEN GENEESHEER ONDERGESCHIKT WEDERWAARDIGHEDEN VAN ZICH EMANCIPERENDE HEILGYMNASTEN IN NEDERLAND EIND NEGENTIENDE EEUW

Thomas J.A. Terlouw*

In Nederland was er in de jaren tachtig van de negentiende eeuw sprake van een aanwas van allerlei verenigingen voor diverse activiteiten en strevingen.¹ Hoe meer men zich geïsoleerd voelde (door verzakelijking van sociale verhoudingen, migratie en urbanisatie, het tekort schieten van traditionele instituties), hoe meer men compensatie zocht in het verenigingsleven. Het was een periode van opkomende sociale bewegingen, vooral in de steden in het westen des lands, en er viel een grotere sociale mobiliteit waar te nemen als gevolg van economische veranderingen, maar vooral ook als gevolg van meer en beter onderwijs. Tot hen die wilden emanciperen in deze periode behoorden de zogenaamde heilgymnasten. De activiteiten van ondermeer deze lieden hebben geleid tot de ontwikkeling van wat we nu kennen als het paramedisch beroep fysiotherapeut. Evenals de toediening van geneesmiddelen en het verrichten van operaties kan het toepassen van vormen van fysiotherapie (oefentherapie, massagetherapie, fysische therapie in engere zin of een combinatie daarvan) beschouwd worden als een belangrijk middel om mensen van hun klachten te bevrijden. Het belang van deze behandelvormen werd in de tweede helft van de negentiende eeuw meer en meer onderkend door medici. Zo rekenden zij de heilgymnastiek, waaronder ook massage werd begrepen, gedurende de negentiende en een deel van de twintigste eeuw tot de heilkunde. Vanaf 1938 behoort deze vorm van behandelen evenwel niet (meer) tot de 'officiële' geneeskunde.

Opmerkelijk is dat naar de activiteiten van medici en heilgymnasten op dit deel terrein van de geneeskunde in Nederland in de negentiende en twintigste eeuw relatief weinig gedegen historisch onderzoek is verricht. Debet aan deze situatie zijn ongetwijfeld het tekort aan historisch besef en het ontbreken van een wetenschappelijke (historische) onderzoekstraditie in de fysiotherapiewereld. Ook dient echter gewezen te worden op een zekere mate van veronachtzaming van dit onderwerp in geschiedschrijving op het terrein van de geneeskunde en lichamelijke opvoeding. Een mogelijke verklaring voor dit laatste kan afgeleid

* Stichting tot Behoud ener Heilgymnastische Bibliotheek. Nieuwe Haven 151, 3117 AA Schiedam. Bij deze wil ik Willem de Blécourt bedanken voor het leveren van commentaar op een eerdere versie van dit artikel. Ten tijde van het schrijven van dit artikel bereidde hij een bijdrage voor voor de Groningse Volksalmanak, getiteld 'Irreguliere genezers in de stad Groningen, tweede helft negentiende eeuw'. Ook historicus Theo Bodewes wil ik bedanken voor zijn hulp en het leveren van commentaar.

1. Th. van Tijn, 'Het sociale leven in Nederland 1875-1895' in: J.C. Boogman e.a., *Geschiedenis van het moderne Nederland* (Houten, 1988) 193-227.

worden uit het ambivalente karakter van de heilgymnastiek, dat misschien wel het duidelijkst te illustreren is aan de hand van één van de synoniemen hiervoor die in de vorige eeuw werden gehanteerd. Naast termen als heilgymnastiek, kinesitherapie, orthopedische gymnastiek, heeltturnkunde, Zweedse gymnastiek, Noordse gymnastiek, kinesiatrick werd ook de term *medische gymnastiek* gehanteerd. Het bijvoeglijk naamwoord *medisch* veronderstelt activiteiten binnen het domein der geneeskunde, het zelfstandig naamwoord *gymnastiek* wijst echter in de richting van het domein van de lichamelijke opvoeding. Hiermee is aangegeven dat onderzoek naar de geschiedenis van de medische gymnastiek deze beide beroepsdomeinen als vertrekpunt dient te nemen. Het is zeer goed denkbaar dat historici, die een van deze domeinen tot hun onderzoeksgebied rekenen, de heilgymnastische activiteiten van medici en gymnastiekleraren als marginaal hebben beschouwd en er daarom weinig of geen aandacht aan hebben besteed.

Het is niet gewaagd te poneren dat met het ambivalente karakter van de heilgymnastische activiteiten een oorzaak is aangegeven voor de moeizame ontwikkeling van dit deel van het arbeidsveld in de negentiende en twintigste eeuw. De consequenties hiervan worden nog steeds binnen de fysiotherapie gevoeld. Te denken valt aan het verwijt dat de fysiotherapeutische activiteiten te weinig wetenschappelijk onderbouwd zijn of aan de als problematisch ervaren relatie arts-fysiotherapeut. Om meer inzicht te krijgen in de complexe problematiek waarmee men binnen de fysiotherapie te kampen heeft, is het zinnig om, naast het verrichten van andersoortig onderzoek, middels historisch onderzoek na te gaan welke ontwikkelingen aanleiding hebben gegeven tot het ontstaan hiervan. Binnen mijn onderzoek is de aandacht voornamelijk gericht op de professionalisering op het terrein van de 'heilgymnastiek' in de periode ± 1850 tot ± 1950, waarbij de activiteiten van medici, gymnastiekleraren en anderen op dit deel van het arbeidsveld belicht worden. Men kan op basis hiervan stellen dat ik met dit onderzoek niet alleen een bijdrage tracht te leveren tot de geschiedschrijving over de heilgymnastiek (en andere onderdelen der fysiotherapie), maar ook tot die over de 'reguliere' geneeskunde en de lichamelijke opvoeding. Hiermee is summier het kader geschetst waarin mijn bijdrage geplaatst moet worden.

Zoals men wellicht weet heb ik aan de ontwikkeling van het heilgymnastisch beroep in Nederland in de negentiende eeuw reeds uitvoerig aandacht besteed in mijn dissertatie.² Het betoog hierin eindigt met een korte behandeling van de oprichting van het Genootschap ter beoefening van de Heilgymnastiek in Nederland³ (hierna te noemen Genootschap) in 1889, naar mijn weten de eerste beroepsorganisatie op dit terrein in de Westerse wereld. In deze bijdrage ligt het accent op een beschrijving van de perikelen rond de oprichting van dit Genootschap. Behalve op de doelen die de leden van het Genootschap zich stelden en op de middelen die ze aanwendden om deze doelen te bereiken, zal in deze bijdrage worden ingegaan op de reacties die de oprichting van het Genootschap uitlokte. Het feit dat enige heilgymnasten zich gingen organiseren teneinde tot een betere behartiging van de belangen van de heilgymnasten en de heilgymnastiek te kunnen komen, betekende dat men in Nederland niet meer van doen had met een individuele heilgymnastische beroepsbeoefenaar met zijn grieven, wensen enzovoorts, maar met een collectieve actor die een duidelijk beleid voorstond waar het de heilgymnastiek betrof. Dit leidde – ongeveer vijftig jaar na de introduc-

2. Th.J.A. Terlouw, *De opkomst van het heilgymnastisch beroep in Nederland in de 19de eeuw. Over zeldzame amfibieën in een kikkerland* (Rotterdam, 1991).

3. Deze beroepsorganisatie bestaat thans onder de naam Koninklijk Nederlands Genootschap voor Fysiotherapie.

tie van de heilgymnastiek in ons land – tot een nieuwe situatie, waarop met name door medici wat ‘onwennig’ werd gereageerd. Het domein der heilgymnastiek, dat sedert het einde van de jaren zeventig van de negentiende eeuw een verhoogde belangstelling genoot van de zijde van medici, werd nu opeens formeel geclaimd door een groep heilgymnasten, niet-medici dus. Het optreden van deze heilgymnasten vormde een bron van onzekerheid voor medici. Hoe moest men zich verhouden tot een dergelijke groep? Men had immers de heilgymnastiek (waaronder massage) ‘officieel’ ondergebracht bij de heelkunde? Was er ten aanzien van de activiteiten van heilgymnasten geen sprake van kwakzalverij? Waren de heilgymnasten niet strafbaar voor de wet? En wat te denken van de door medici bevochten eenheid van stand en de monopoliepositie van de medici; stonden deze zaken niet op het spel wanneer de activiteiten van de heilgymnasten werden gedoogd of zelfs – zoals de Genootschapsleden wilden – wettelijk geregeld? Welke stappen moest en kon het geneeskundig staatstoezicht ondernemen tegen het optreden van de heilgymnasten ten einde te komen tot een beheersing van deze bron van onzekerheid?

De oprichting van het Genootschap ter beoefening van de Heilgymnastiek in Nederland

Ongeveer vijftig jaar na de introductie in ons land van de medische gymnastiek volgens de Zweedse gymnast Per Henrik Ling (1776-1839) en verschillende Duitse medici en turnleraren, werd op initiatief van J.H. Reijns Jr. (1854-1913) en E. Minkman (1848-1912) het Genootschap ter beoefening van de Heilgymnastiek in Nederland opgericht. Dit geschiedde tijdens een samenkomst met enige door hen uitgenodigde gymnastiekleraren in een kamer van het café Neuf op de Oude Gracht te Utrecht op 1 september 1889. Verschillende factoren speelden een rol bij de beslissing van deze gymnastiekleraren-heilgymnasten om een vereniging op te richten.

Van de beroeps- en belangenverenigingen op het terrein der gymnastiek en geneeskunde hadden gymnastiekleraren-heilgymnasten zo goed als niets te verwachten waar het de behartiging van hun belangen betrof. Gedurende de jaren tachtig werd binnen de gymnastiekwereld de noodzaak van een afzonderlijke vereniging van heilgymnasten reeds ingezien. Dit bleek ondermeer duidelijk uit de woorden van de Deventer gymnastiekleraar G.J. Mullers Jr. tijdens een vergadering van de Noorder Gymnastiek-Onderwijzers Vereeniging te Zwolle in 1885.⁴ Hij beschouwde het oprichten ‘eener Nederlandsche vereeniging voor orthopaedie’ een urgente zaak gezien de situatie waarin de heilgymnast verkeerde. Van de zijde van medici kwam gedurende de tweede helft van de negentiende eeuw steeds meer kritiek op de activiteiten van de heilgymnasten. De Nederlandsche Maatschappij tot bevordering der Geneeskunst (hierna te noemen NMG) stelde zich in 1888 uiteindelijk op het standpunt dat men het optreden van heilgymnasten wilde gedogen, mits zij op aanwijzing en onder voortdurend toezicht van een medicus patiënten zouden behandelen.⁵

Een andere belangrijke aanleiding voor het oprichten van een vereniging was dat vele heilgymnasten het gebrek aan een gedegen opleiding op het gebied van de heilgymnastiek als een groot gemis ervoeren. Uit de gymnastiektijdschriften in de negentiende eeuw kan men opmaken dat er een grote behoefte bestond aan een gelegenheid om tot uitwisseling

4. G.J. Mullers Jr., ‘Behandeling bij verlamming’, *De Turnvriend* 5 (1885) 448-449.

5. C.A. Pekelharing, A.A.G. Guye, ‘Aan de afdeelingen en Leden’, *Nederlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde (NTvG)* 24 (1888) II, 437.

Het café op de Oude Gracht te Utrecht (op deze foto uit 1905 'Café Restaurant Laponder') waar de oprichtingsvergadering van het Genootschap werd gehouden. Daarnaast het voorlopige bestuur van het Genootschap. V.J.n.r. de gymnastiekleraren Jacobus Hermanus Reijs Jr. (1854-1913), H. van Kreel (1860-1921) en E. Minkman (1845-1912)

te komen van ervaringen en kennis. Door de voortdurende ontwikkelingen op het gebied van de heilgymnastiek (met name in Duitsland) kwam men steeds vaker in aanraking met theorieën en methoden op dit gebied, die moeilijk allemaal door iedere individuele beroepsbeoefenaar afzonderlijk op hun waarde konden worden geschat.

Wanneer men bij deze factoren voegt het optreden van een wassende stroom van 'zogenaamde' heilgymnasten die nauwelijks tot geen studie van de heilgymnastiek zouden hebben gemaakt, dan heeft men grotendeels de redenen omschreven waarom sommige heilgymnasten meenden de handen ineen te moeten slaan om zelf de behartiging van de belangen van 'de serieuze heilgymnast' ter hand te nemen. Men wilde dat de overheid een wettelijke regeling op dit gebied zou treffen. Hierin zou moeten worden bepaald dat men voor de uitoefening van de heilgymnastiek te voldoen had aan bepaalde eisen. De leden van het Genootschap wensten wettelijke erkenning van hun expertise en van hun activiteiten op het gebied van de heilgymnastiek. Kortom, men wilde een staatsexamen en een erkend diploma voor heilgymnastiek.

Het publiek en de medici zien in de gymnastiekleraar de aangewezen persoon voor de praktische toepassing der heilgymnastiek, verkondigde Reijs in zijn inleiding tijdens de oprichtingsvergadering. Hij en Minkman zagen dan ook als collegae: 'mannen der praktijk van de heilgymnastiek en massage, die voor dezelfde moeilijkheden als zijzelf staan, die behoefte hebben aan meer wetenschappelijke vorming en praktische ervaring, die de waarde weten van het gemeenschappelijk handelen in zaken die boven de krachten van de eenling gaan.' Reijs omschreef 'de ware heilgymnast' als 'een minnaar der wetenschap, een eerlijk, oprecht en onderzoekend practicus: zijne practijk zij de proef en de contrôle zijner theorie'.⁶

De doelen die de leden van het Genootschap zich stelden hadden betrekking op het verhogen van kennis en kunde van de heilgymnast en het verbeteren van de relatie met medici. De meeste middelen om de doelen te bereiken hadden betrekking op het eerste.

Reijs gaf in de oprichtingsvergadering te kennen dat er voor gymnastiekonderwijzers gelegenheden opengesteld moesten worden om zich te bekwamen in de heilgymnastiek. Daarbij dacht hij aan de hogescholen. Hier zouden gymnastiekleraren-heilgymnasten een cursus moeten kunnen doorlopen in vakken, die voor hen 'van het grootste belang' waren. Zolang dit nog niet het geval zou zijn, zou het Genootschap zelf zorgdragen voor de opleiding en het examineren van heilgymnasten. Daarnaast was het voornemen door middel van voordrachten en demonstraties tijdens vergaderingen, prijsvragen en het opbouwen van een bibliotheek het kennisniveau van de heilgymnast (lid van het Genootschap) te verhogen en meer eenheid te brengen in de wijzen van behandeling.

In het kader van het verbeteren van de relatie met de medici werden de leden gehouden aan de bepaling (artikel 16 van het reglement) geen patiënten te behandelen dan na goedkeuring van een medicus. Tevens onderscheidde men in de statuten naast werkende leden, begunstigers, ereleden en correspondenten zogenaamde buitengewone leden. Hieronder werden verstaan: 'medici, die met het doel van het Genootschap zijn ingenomen en het Genootschap financieel en moreel steunen.' Tijdens de oprichtingsvergadering werd besloten dat medici, van wie het bekend was dat ze voorstanders waren van heilgymnastische behandeling, zouden worden uitgenodigd toe te treden als buitengewone leden van het Genootschap. De Genootschapsleden werd verzocht alle hen bekende medici in hun omgeving op de hoogte te stellen van het bestaan van het Genootschap en hen te vragen het Genootschap zoveel mogelijk te steunen. Het bestuur zou de privaatdocent in de orthopedie te Amsterdam, C.B. Tilanus (1856-1942), en de hoogleraar heelkunde te Groningen, J.A. Korteweg (1851-1930), op de hoogte stellen van de oprichting van het Genootschap en de doelen die het beoogde.

6. E. Minkman, 'Utrecht. Vergadering van het Genootschap voor Heilgymnastiek', *Olympia* 3 (1888/1889) nr. 50. Door J.H. Reijs Jr. ('Ter Herinnering', *Maandschrift gewijd aan de Heilgymnastiek* 9(1899) 107-112) worden deze uitspraken anders weergegeven: 'De ware heilgymnast zij een minnaar der wetenschap, daarnaast een eerlijk, handig en krachtig practicus; is hij voor zijne taak berekend, hij geeft den dokter wat des dokters is en ziet in hem zijnen raadsman en zijnen meerdere, waar het geldt het onderzoek van den patient en het beoordeelen van zijn werk. Hij is de gehoorzame en bekwame dienaar van den medicus.' Wellicht dat de zeer gespannen relatie met medici in de periode rond 1899 ertoe heeft bijgedragen dat hij een iets andere bewoording heeft gekozen voor hetgeen hij tien jaar geleden heeft gezegd. Deze voordracht werd per slot van rekening afgedrukt in het *Maandschrift gewijd aan de Heilgymnastiek*. We zien in deze omschrijving dat Reijs zich in 1899 terdege bewust is van de medicus als zogenaamde 'relevante andere': het gaat er – nog steeds – om een zodanige beschrijving van het domein der heilgymnastiek en de rol van de heilgymnast daarin te geven dat er niet tegen de haren van de medici wordt ingestreken.

In het eerste jaarverslag van het Genootschap wordt aangegeven dat de medici die men verwittigd heeft van de oprichting, hoewel verschillend van oordeel, allen sympathie bleken te hebben voor het streven van het Genootschap.⁷ In het archief van het Genootschap is het antwoord van de hoogleraar Korteweg op het schrijven van het voorlopig bestuur bewaard gebleven. Korteweg, die zich in 1883 in zijn artikel over de orthopedie in het *Nederlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde* positief uitliet over het optreden van de heilgymnasten,⁸ gaf in dit schrijven aan, dat hij de tijd niet rijp achtte het Genootschap openlijk te steunen:

Ofschoon het doel Uwer Vereeniging, onderlinge ontwikkeling, voorzeker alleszins mijne sympathie wegdraagt, is het m.i. om verschillende redenen vooralsnog onmogelijk de verhouding tusschen geneeskundigen en heilgymnasten zoodanig te regelen, dat eene Vereeniging der laatsten door de eersten kan worden gesteund. Slechts onaangename botsingen kunnen m.i. uit zulk streven tot toenadering voortspuiten. Terwijl ik U verzekert dat m.i. volstrekt niet alleen aan de heilgymnasten de onmogelijkheid eener toenadering moet worden geweten, noem ik mij met de meeste achting (...).⁹

In het eerste jaar van het bestaan van het Genootschap zijn drie medici als buitengewoon lid toegetreden tot het Genootschap: dr. J. Coronel uit Amsterdam (neef van de hygiënist S.Sr. Coronel), van wie bekend is dat hij omstreeks deze tijd samen met de militair-geneeskundige en voorvechter van de pneumatische therapie, A.K.W. Arntzenius (1840-1928), verbonden was aan een ‘inrichting voor pneumatische-, koudwater- en massage-behandeling’ aan de Amsteldijk te Amsterdam;¹⁰ de (orthopedisch-)heekkundige W. Renssen (1856-1917) uit Arnhem, die vermoedelijk samenwerkte met Minkman;¹¹ en dr. M.J. van Olm uit Winschoten die waarschijnlijk een samenwerkingsrelatie onderhield met het Genootschapslid H. Edelman.¹² Tevens zijn als (buitenlandse) corresponderende leden toegetreden: de Duitse medicus en hoogleraar E. Fischer; de Duitse medicus J. Schreiber (1835-1908); en de oud-leerling van het Centraal Gymnastiek Instituut te Stockholm (in 1889 praktizerend in Brussel), ‘prof.’ C.M. Nycander.

In de huishoudelijke vergadering van 24 december 1889 te Arnhem werden de door het bestuur van het Genootschap vervaardigde statuten – afgeleid van het bepaalde in het reglement – goedgekeurd. Besloten werd hierop koninklijke goedkeuring aan te vragen. Deze werd verleend bij koninklijk besluit van 9 februari 1890 (Stbl. 88). In februari 1890 werd aan ongeveer 450 medici een circulaire met een uittreksel van het reglement en een

7. J.H. Reijs Jr., ‘Eerste jaarverslag van het Genootschap ter beoefening van de Heilgymnastiek in Nederland’, *Maandschr. Heilgymn.* 1 (1891) 146-152. Ook in de *Nieuwe Rotterdamse Courant* 46 (1889), nr. 287 wordt aangegeven dat medici ingenomen zijn met de oprichting van het Genootschap. Onder het kopje ‘Wetenschappelijke Berichten’ besteedt de journalist aandacht aan de eerste algemene vergadering waar Reijs een lezing hield over de toepassing der ‘methode Fischer’ bij ruggegraatsverkrummingen. De oprichting van het Genootschap wordt in het artikel met ingenomenheid begroet. Ook uit ingekomen brieven van genees- en heekkundigen zou een dergelijke reactie blijken. Ofschoon de journalist geen propaganda voor de heilgymnastiek wenste te maken (‘het vak zal zelf zijnen weg vinden’), deed hij dit wel. Een pleidooi wordt gehouden om een lezing als die van Reijs ook buiten de kring van vakmannen te houden, opdat dit ter lering zou kunnen zijn van die opvoeders en ouders: ‘die thans onwetend of kortzichtig, of beide, de beginselen der kwaal, waarvoor de gymnastiek heil kan aanbrenge[n], of niet herkennen, of, ze geringschattend verwaarloozen.’ De auteur doet er nog een schepje bovenop en schrijft dat de genoemde onoplettendheid van opvoeders en ouders momenteel noodlottige gevolgen heeft. Kan men zich een betere reclame wensen?

8. J.A. Korteweg, ‘De orthopaedie als wetenschap’, *NTvG* 19 (1883) I, 885-889.

9. Archief Genootschap. Toeg.nr. 2. Correspondentie. Inv.nr. 18890911.

10. Zie advertentie in de *Geneeskundige Courant* 47 (1893) nr.4.

11. Zie voor een aanwijzing voor deze relatie: E. Minkman, ‘Eene nieuwe methode voor de behandeling van zijdelingsche ruggegraatsverkrummingen’, *Olympia* 3 (1888/1889) nr.23.

12. E. Minkman, ‘Utrecht. Vergadering van het Genootschap voor Heilgymnastiek’, *Olympia* 3 (1888/1889) nr. 23.

lijst van de leden van het Genootschap verstuurd.¹³ Het bestuur wilde hen met de inrichting en het doel van het Genootschap bekend maken; zulks zou in het belang zijn van de heilgymnastiek en de leden.¹⁴

Reacties

Wat waren de reacties op de oprichting van het Genootschap? Hoe werd deze nieuwe beroepsorganisatie ontvangen door de beroepsverenigingen op het gebied van de gymnastiek en geneeskunde? Hoe reageerden de redacties van de verschillende tijdschriften en de individuele beroepsbeoefenaren op deze collectivisering? Op deze plaats zal worden volstaan met de vermelding van de hoofdlijnen van enkele reacties die gedurende de periode 1889 - 1892 beschreven staan in de vaktijdschriften.

Gedurende de periode 1889 - 1892 blijven officiële standpunten ten aanzien van de oprichting en het functioneren van het Genootschap van de zijde van de belangen- en beroepsorganisaties op het gebied van de lichamelijke opvoeding en dat der geneeskunde – nog – uit. Waarschijnlijk wilde men eerst de kat uit de boom kijken.

De eerste reacties van de redacties van gymnastiektijdschriften op de oprichting van het Genootschap waren over het algemeen positief; die van de redacties van medische tijdschriften neutraal. Terwijl in de medische vaktijdschriften de *Geneeskundige Courant* en het *Maandblad van de Vereeniging tegen de Kwakzalverij* niets hieromtrent geschreven staat, verschenen in het *Nederlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde* drie korte berichten in september en oktober 1889 over de oprichting.¹⁵ De redactie gaf daarin geen oordeel over het Genootschap, maar beperkte zich tot de vermelding van enige feiten. In het eerste bericht wordt aangegeven dat het Genootschap is opgericht en worden de namen genoemd van de leden van het voorlopig bestuur. Verder wijst men er in dit bericht op, dat 'een der artikelen van het reglement zal voorschrijven, dat de leden zich verbinden om uitsluitend op advies en voorschrift van geneeskundigen de heilgymnastiek toe te passen'. Het tweede bericht behelst een wat uitgebreider verslag van de oprichtingsvergadering. Hierin komen hoofdzakelijk drie punten aan de orde: *de doelstelling* meer eenheid in de heilgymnastische behandeling en meer juiste toepassing der heilgymnastiek te verkrijgen door onderlinge bespreking en zo mogelijk door voorlichting en aanwijzing van geneeskundigen; *de bepaling* dat geen zijner leden een heilgymnastische behandeling zal toepassen, zonder advies en voorlichting van een geneeskundige, omdat de oorzaken van een gebrek soms te zoeken zijn in ziekelijke omstandigheden, die alleen de ervaren medicus kan beoordelen; *de wens* dat hier te lande aan de hogescholen cursussen geopend worden, waar de gymnastiekonderwijzers zich in de heilgymnastiek kunnen bekwamen en dat, zolang die er niet zijn, het Genootschap zich zal belasten met de opleiding van de heilgymnasten en het uitreiken van diploma's. Het derde bericht bevat slechts een aankondiging van de eerste algemene vergadering te Amsterdam op 3 november 1889. De redactie zou zijn verzocht zulks te berichten en daarbij te vermelden 'dat geneeskundigen, die hun belangstelling willen doen blijken, uitgenodigd worden deze vergadering bij te wonen'.

13. Zie voor deze circulaire aan medici: Archief Genootschap. Toeg.nr. 2. Correspondentie. Inv.nr. 189002—.

14. J.H. Reijts Jr., 'Genootschap ter beoefening van de Heilgymnastiek in Nederland. Verslag van de vergadering op 7 april 1890 te Utrecht', *Olympia* 4 (1889/1890) nr. 29.

15. Redactie NTvG, (zonder titel), *NTvG* 25 (1889) II, (Berichten) 367; Redactie NTvG, (zonder titel), *NTvG* 25 (1889) II, (Berichten) 481-482; Redactie NTvG, (zonder titel), *NTvG* 25 (1889) II, (Berichten) 571.

Ten aanzien van de reacties van de redacties van de gymnastiekvaktijdschriften kunnen we kort zijn. De ruime aandacht voor de activiteiten van het Genootschap in het tijdschrift *Olympia* (met in de redactie onder anderen de gymnastiekleraren J.S.G. Disse (1847-?) en E. Minkman) heeft te maken met het feit dat dit tijdschrift als officieel orgaan van het Genootschap fungeerde.¹⁶ Aandacht voor de activiteiten van het Genootschap in het andere gymnastiektijdschrift dat in deze periode verscheen, het *Tijdschrift van het Nederlandsch Gymnastiek-Verbond*, ontbrak daarentegen geheel. Er zijn aanwijzingen die het aannemelijk maken dat de redactie het pas opgerichte Genootschap negeerde vanwege het feit dat niet dit tijdschrift maar *Olympia* gekozen is als officieel orgaan van het Genootschap.¹⁷

Ook individuele beroepsbeoefenaren (gymnastiekleraren en medici) reageerden op de oprichting van het Genootschap. In het eerste jaar van het bestaan van het Genootschap meldden zich 23 gymnastiekleraren-heilgymnasten aan om aangenomen te worden als werkend lid. Reijs maakte in het eerste jaarverslag melding van het feit, dat vlak na de oprichting velen hebben aangegeven het Genootschap een warm hart toe te dragen. Er waren er echter ook, 'die schampere opmerkingen maakten'. Een voorbeeld uit de laatste categorie meende hij de leden niet te mogen onthouden:

Een collega, die zich gaarne een air van gezag geeft, schrijft me een briefkaart om een onderhoud, dat hem volgaarne wordt verleend; na eene inleiding verklaarde hij, dat hij bij mij [Reijs] kwam om eens over Heilgymnastiek en het Genootschap te spreken en die me alle mogelijke en onmogelijke redenen opgaf, dat we ons zoo in onze kaart lieten kijken. Het einde van zijn wensch kwam eindelijk voor den dag. "Ontbind het Genootschap, neem de beste er uit, vraag dan die en die, en dan maken we (dus hij er ook bij) een onderling clubje, dat werkt ter eigene ontwikkeling, zonder dat ons de Doctoren ons werk kunnen afnemen". "Dus, zeide ik, het Genootschap wordt dan van eene vereeniging, die het licht niet schuwet, eene geheime zaak, die op eigen voordeel werkt en werk der duisternis doet? Neen waarde collegaal dat nooit!" En zegt ge het mij niet na, geachte collega's! dat we juist in openbaarheid onze kracht moeten zoeken. Is onze kunst een goocheltoer, of is het een op wetenschap en practijk rustende kunst? behoeven wij niet den steun en het vertrouwen van alle Medici, en moeten vooral zij niet ons werk kunnen beoordelen, om ons daarna hunne patiënten te kunnen toevertrouwen. Moet het publiek niet door ons voorgelicht worden om het te waarschuwen voor het werk van hen, die het licht schuwen en in duisternis of liever in afzondering hun heil zoeken? (...) ieder beoefene de kunst waarvoor hij leeft, niet alleen als middel om aan den kost te komen, maar ook met een hooger doel, om werkzaam te zijn ten behoeve van de Maatschappij, het Vaderland, de lijdende menschheid.¹⁸

Voor wat betreft reacties van medici op de oprichting van het Genootschap hebben we reeds gewezen op de diverse sympathiebetuigingen die het Genootschap van medici ontving en op het feit dat drie medici in het eerste Genootschapsjaar toetraden als buitengewoon lid. Een belangrijker reactie van medische zijde zou echter komen in 1890 van de (inmiddels Amsterdamse) hoogleraar heelkunde J.A. Korteweg. Liet hij zich in zijn schrijven aan het bestuur van het Genootschap in 1889 nog gematigd positief uit over de vereniging van heilgymnasten, in een boekbespreking in 1890 treft ons een uiterst kritische, haast agressieve toon. Daar het hier handelt om een heelkundige met aanzien en invloed in de medische wereld verdient deze boekbespreking wat meer aandacht.

16. Th.J.A. Terlouw, 'Aan de horizon schittert het excelsior', *Nederlands Tijdschrift voor Fysiotherapie* 100 (1990) 217-225.

17. Archief Genootschap. Toeg.nr. 2. Correspondentie. Inv.nr. 18891003.

18. Reijs (n. 7), 'Eerste jaarverslag', 148-149. De 'collega', waarvan hier sprake is, zou – volgens een aantekening in een origineel exemplaar van het *Maandschrift gewijd aan de Heilgymnastiek* – de Rotterdamse gymnastiekleraar S. van Aken zijn.

De architect en de timmerman

In 1890 verscheen van de hand van de ‘nestor der heilgymnastiek in Nederland’, J.G. Milo Jr. (1840-1921), een werkje getiteld *Heilgymnastiek, Massage en Orthopaedische Bandages (Mechano-Therapie). Eenige practische beschouwingen*.¹⁹ Het werk was in eerste instantie bedoeld als een kritische reactie op het artikel van dr. C.B. Tilanus ‘Over mechano-therapie’ en op het proefschrift van P.H.J. de Bruïne *Over het onderzoek en de behandeling van Scoliosis*, beide uit 1889.²⁰ Het zou echter op zijn beurt een golf van kritiek oproepen.

In het *Tijdschrift van het Nederlandsch Gymnastiek-Verbond* en in *Olympia* treffen we respectievelijk een korte neutrale en een korte, enigszins kritische boekbespreking aan.²¹ J. van Amstel (pseudoniem voor J.J. Wopkes Jz., redacteur van het *Tijdschrift*) ging niet inhoudelijk in op het werk, maar gaf naar aanleiding ervan – weer eens – zijn mening te kennen over de onhoudbaarheid van de toestand op het gebied van de heilgymnastiek en de noodzakelijkheid van overheidsingrijpen. J.S.G. Disse (mede-redacteur van *Olympia*) had met name kritiek op de grote zelfverheerlijking van Milo in dit boek en op het feit dat er tegelijkertijd zeer negatief wordt geschreven over anderen en andere methoden.

Kort na deze twee besprekingen, volgde in *Olympia* een bespreking van het werk door de voorzitter van het Genootschap en mede-redacteur van *Olympia*, Minkman.²² Hij was in zijn veroordeling van de zelfverheerlijking van Milo en diens kritiek op de werkwijze van anderen (met name medici) veel scherper dan zijn collega Disse. In zijn ferme opstelling zal het besef hebben meegespeeld, dat het een goede zaak zou zijn wanneer een bestuurslid van het Genootschap zich openlijk distantieerde van een dergelijk geschrift. Net als zijn voorgangers ging hij echter nauwelijks in op het inhoudelijke van Milo’s betoog.²³ Mogelijk dat Minkman een stellingname ten aanzien van de opvattingen van de in het werk genoemde medici wilde voorkomen.

De voor deze bijdrage veruit belangrijkste bespreking van het werk van Milo is te vinden in het *Nederlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde* en is zoals gezegd van de hand van de Amsterdamse hoogleraar heilkunde J.A. Korteweg.²⁴ Hij zou langs deze weg tot een openlijke stellingname komen ten aanzien van het streven van het Genootschap.

De bespreking van Korteweg vangt aan met de aanhaling van allerlei zinsneden uit Milo’s boek. Daarna wordt een brug geslagen naar de uitlatingen over dit werk van de voorzitter van het Genootschap Minkman. De laatste wees er op dat het doel van het boekje van Milo is aangeven dat hij alleen goed op de hoogte is van de heilgymnastische behandeling en dat alle anderen, die zich aan de heilgymnastiek wijden, er weinig of niets van weten.

19. J.G. Milo Jr., *Heilgymnastiek, Massage en Orthopaedische Bandages (Mechano-Therapie). Eenige practische beschouwingen* (Schoonhoven, 1890).

20. C.B. Tilanus, ‘Over mechano-therapie’, *NTvG* 25 (1889) I, 749-761. Bruïne, P.H.J. de, *Over het onderzoek en de behandeling van Scoliosis* (Amsterdam, 1889).

21. J. van Amstel, Bespreking van *Heilgymnastiek, Massage en Orthopaedische Bandages (Mechano-Therapie). Eenige practische beschouwingen* door J.G. Milo Jr., *Tijdschrift van het Nederlandsch Gymnastiek Verbond* 3 (1890) 130-131. J.S.G. Disse, Bespreking van *Heilgymnastiek, Massage en Orthopaedische Bandages (Mechano-Therapie). Eenige practische beschouwingen* door J.G. Milo Jr., *Olympia* 4 (1889/1890) nr.24.

22. E. Minkman, ‘Eenige opmerkingen naar aanleiding van een werkje over Heilgymnastiek enz. door een Specialiteit’, *Olympia* 4 (1889/1890) nr.25.

23. In een later nummer van *Olympia* zou dit wel worden gedaan door ‘N.N.’. N.N., (zonder titel), *Olympia* 4 (1889/1890) nr. 26. N.N. zou als enige antwoord ontvangen van Milo via een ingezonden stuk. J.G. Milo Jr., (zonder titel), *Olympia* 4 (1889/1890) nr.29.

24. J.A. Korteweg, Bespreking van *Heilgymnastiek, Massage en Orthopaedische Bandages (Mechano-Therapie). Eenige practische beschouwingen* door J.G. Milo Jr., *NTvG* 26 (1890) I,496-500.

Johannes Adrianus Korteweg (1851-1930)

Deze uitspraak van Minkman diende als een welkome inleiding voor Korteweg om aan te geven dat Milo niet de enige zogenaamde heilgymnast blijkt te zijn, die veel met zichzelf opheeft:

Zoozeer ik nu dit boekje van den Heer Milo in bedoeling en uitvoering veroordeel, is toch het verschijnen van dit boekje voor ons, geneeskundigen, een feit van groote beteekenis, dat tot nadenken stemt, bijzonder geschikt om ons de oogen te openen. Waar de Heer Milo zich, op zijn 28-jarige ondervinding steunende, sterk voelt en het masker afwerpt met te beweren, dat H.H. geneeskundigen in den regel niets van heilgymnastiek afweten, plaatst hij zich op een standpunt, dat ook aan andere heilgymnasten niet geheel vreemd is. Immers, wanneer deze zich vereenigen tot een *Genootschap ter beoefening van de Heilgymnastiek in Nederland*, toonen zij een zelfstandigheid, te groot om niet te moeten meenen, dat zij zich als onze evenknie beschouwen.²⁵

Ter illustratie van die laatste bewering haalt Korteweg enkele punten aan uit het reglement van het Genootschap. Op basis van de opsomming van wat de Genootschapsleden allemaal verstaan onder 'theoretische en praktische toepassing der heilgymnastiek' en de vaststelling dat in de reeds gehouden vergaderingen dit reglement 'geen dode letter' is gebleken, komt hij tot een scherpe analyse van de problematiek in de verhouding tussen medici en de heilgymnasten van het Genootschap:

25. *Ibid.*, 498.

Niets dan een handlanger

Welnu, kan iemand, die aldus een eigen oordeel bezit, zich met de rol van handlanger tevreden stellen? Spreekt het niet van zelf, dat een dusdanige Heilgymnast de wet, die hem de zelfstandige toepassing zijner kennis verbiedt, ten eenenmale onbillijk vindt? Ongetwijfeld zal men beweren, dat deze opvatting van het doel van het Genootschap toch niet strookt met Art. 16 van het Reglement, waarbij de leden zich verbinden, geen patiënten te behandelen, dan na machtiging en goedkeuring van een medicus. Zoolang de Heilgymnasten de rechten van den geneesheer erkennen, heeft deze zich immers niet te beklagen en van huanne vereeniging geen ondermijning van gezag te vreezen. Zou het daarentegen niet onbillijk zijn, waar de geneesheer zich om de techniek der Heilgymnastiek niet bekommert, aan den Heilgymnast het recht te willen ontzeggen, zich hierin naar hartelust te verdiepen? Bovendien zal men beweren, de medicus zou zeer worden gebaat, wanneer het Genootschap in haar doel, onder letter b omschreven, het verkrijgen van een *diploma voor de uitoefening der Heilgymnastiek*, slagen mocht. Bestaat toch eenmaal zulk een *diploom*, dan zal men kunnen volstaan met zijne patiënten naar den Heilgymnast te verwijzen en zich verder over de toepassing niet behoeven te bezwaren. Daarvoor toch is de doctor dan niet meer verantwoordelijk.²⁶

Korteweg wijst in dit verband op de analogie met de (in het verleden gangbare) relatie geneesheer – heelmeeester: de eerste stelde de indicatie, waarop de heelmeeester werd ontboden tot het verrichten van een operatie. De laatste zou immers meer in het bijzonder hebben geweten hoe te handelen. Op deze plaats in het betoog neemt Korteweg een genuanceerd standpunt in door te constateren dat ‘een dergelijke gedachtengang – oppervlakkig beschouwd wel te verstaan – niet geheel onjuist moge schijnen’. Wanneer men over de nieuwe toestand nadenkt, gaat hij verder, dan wordt evenwel spoedig duidelijk dat bij deze verhoudingen geen *modus vivendi* te vinden is:

Waar aan ons, geneesheeren, na ruime voorbereiding zooveel verschijnselen onverklaard blijven, daar zouden wij de behandeling dier orthopaedische gebreken aan medisch minder ontwikkelden mogen uit handen geven? Neen, voorzeker komt bij de toepassing der Heilgymnastiek te veel algemeen medische kennis, te veel kennis der algemeene en speciële pathologie in aanmerking, om ons niet steeds te doen blijven terugschrikken voor een verdeeling der verantwoordelijkheid, zooals die bij het scheppen van gediplomeerde Heilgymnasten noodzakelijk zou moeten volgen. De Heilgymnast zou den geneesheer als een sta-in-den-weg tusschen hem en het publiek moeten blijven beschouwen. Ongetwijfeld zou hij naar nog grotere zelfstandigheid streven, analoog aan die welke bijv. den tandmeester gewaarborgd is. Maar voor een dergelijke zelfstandigheid zijn de gebreken, die de Heilgymnast behandelt, toch te weinig op een bepaald orgaan beperkt. De geneesheer mag dus slechts één beginsel voorstaan: hij zelf in alles de verantwoordelijke persoon, en dus de Heilgymnast niets dan een handlanger, in alles aan den geneesheer ondergeschikt. Natuurlijk is hiermede onderling overleg niet uitgesloten. Of zal de architect de kennis van smid of timmerman versmaden?²⁷

Het boekje van Milo was aanleiding tot de eerste openlijke stellingname vanuit medische hoek tegen (elementen in) het streven van het Genootschap. In zijn betoog lijkt Korteweg op meerdere plaatsen de expertise van de betreffende heilgymnasten op hun gebied te onderkennen. Tegelijkertijd was hij echter van mening dat voor de toepassing der heilgymnastiek veel algemene medische kennis, alsmede kennis van de algemene en speciële pathologie nodig is. Heilgymnasten zouden niet of onvoldoende over dergelijke kennis beschikken. De vraag lijkt gewettigd, waarom Korteweg niet is ingegaan op de vanuit het Genootschap aangegeven wens van een opleiding voor heilgymnasten aan de universiteiten. Vreemd genoeg negeerde hij deze meervoudig geuite wens volkomen. Of misschien is het wel niet zo vreemd wanneer men in zijn stuk zinsneden leest waarin wordt gesteld dat de heilgymnast *in alles aan de geneesheer ondergeschikt, niets dan een handlanger moet zijn*. Ook de door hem gepercipieerde zelfstandigheid van heilgymnasten als gevolg van de

26. *Ibid.*, 499.

27. *Ibid.*, 499-500.

oprichting van het Genootschap – *een zelfstandigheid dusdanig groot dat men niet meer aan de indruk zou kunnen ontkomen dat zij (de heilgymnasten van het Genootschap) zich als de evenknie beschouwen van de medici* – geeft te denken.

Bovenstaande uitspraken van Korteweg wijzen op een domeinafbakening met als legitimeringsargument het niveau van kennis. Dit argument gaat echter slechts gedeeltelijk op, zoals vóór deze publikatie door een aantal medici en heilgymnasten meer dan eens werd aangegeven. Oók Korteweg lijkt dit te onderkennen, wanneer hij stelt: 'laat ons [medici] dit gevaar [de dreiging voor de geneesheer om tot een stropop verlaagd te worden] door voortdurende vermeerdering onzer eigene kennis trachten te bestrijden.' Ter afsluiting zullen we in dit verband nog enige regels aanhalen uit het bewuste werkje van Milo, dat de aanleiding vormde voor het schrijven van de Kortewegs boekbespreking:

Vele H.H. Geneeskundigen toch blijft het een groote ergernis (zij het jalousie de *métier* of wat dan ook), dat de uitoefening der heilgymnastiek aan H.H. Gymnastici wordt overgelaten en toch, laten wij de waarheid fier in het aanzicht zien, en toch zijn zij zich alleszins bewust, dat de praktische uitvoering volstrekt niet tot hun werkkring behoort, zelfs de theoretische gegevens hun voor een deel onbekend zijn.²⁸

Op basis van de eerste reacties op het Genootschap krijgt men een idee van de stellingen die de verschillende partijen ten opzichte van dit deel van het arbeidsveld hebben ingenomen. De beroepsorganisaties op het gebied van de gymnastiek hielden zich afzijdig. Korteweg, behorend tot die geleding der heilkundigen (orthopeden) die in de jaren tachtig een grotere claim legde op de heilgymnastiek (en in het bijzonder op de massage), lijkt zich bewust te zijn geweest van de kracht die van een vereniging van heilgymnasten kan uitgaan. Tot op bepaalde hoogte lijkt hij zich in het streven van het Genootschap te kunnen vinden, maar hij realiseerde zich waarschijnlijk tegelijkertijd dat de – mede door hemzelf vormgegeven – differentiatie op het gebied der geneeskunde (specialisatie in de richting van de orthopedie) vertroebeld zou (kunnen) worden door de activiteiten van deze heilgymnasten. Een hardere opstelling naar deze heilgymnasten toe, het propageren van een meester-knecht relatie, alsmede het bepleiten van een betere opleiding van de medicus in deze richting lijken vooralsnog de middelen, die hij wenste aan te wenden om tot een beheersing te komen van de situatie.

Dat het Genootschapsbestuur zich de mogelijke consequenties van een verdergaande specialisatie op het gebied van de orthopedie (met inbegrip van heilgymnastiek en massage) en het belang van een figuur als Korteweg daarbij bewust was, blijkt uit het feit dat de bespreking van Milo's werk door Korteweg voor het bestuur aanleiding was voor het schrijven van een brief aan deze medicus. In het verslag van de vierde huishoudelijke vergadering van het Genootschap, welke gehouden werd op 31 augustus 1890, kunnen we lezen dat uit deze correspondentie gebleken is dat Korteweg het Genootschap gunstig gezind was.²⁹ De volgende zin in het verslag is in dit verband eveneens van belang: 'uit verdere mededelingen bleek dat ook [de Leidse hoogleraar heilkunde] prof. J.E. van Iterson J.Az. (1842-1901) te kennen had gegeven, geen tegenstander van het Genootschap te zijn.' De heilkundigen (orthopeden) blijken overduidelijk 'relevante anderen' voor de Genootschapsleden. Het zou echter niet lang duren voor de tegenstand van de zich-in-de-orthopedie-specialiserende-medici tegen de heilgymnasten en het Genootschap fors ging toenemen. Hier volstaan we met te wijzen op de oprichting van de Nederlandsche Orthopaedische Vereeniging (NOV) in 1898.

28. Milo (n. 19), *Heilgymnastiek*, 12.

Ten aanzien van het antwoord op de vraag, wat in deze strijd om erkenning van de heilgymnasten de rol zou moeten zijn van de beroeps- en belangenorganisaties op gymnastiekgebied, is het Genootschapsbestuur duidelijk: geen enkele. Dit komt ondermeer duidelijk tot uiting in een reactie van Genootschapssecretaris Reijs op een artikel in het *Tijdschrift van het Nederlandsch Gymnastiek-Verbond* dat in hetzelfde tijdschrift werd geplaatst:

Het doel van het Genootschap is o.a. eene wettelijke regeling voor te bereiden en te verkrijgen voor de uitoefening van heilgymnastiek, het instellen van een examen voor heilgymnast en het doceeren van de wetenschappen en de Therapie van verschillende lichaamsgebreken, noodig voor de toepassing der geneeskundige gymnastiek, bij het Hooger onderwijs. Het Genootschap zal zich laten voorlichten door in de heilgymnastiek bekwaame medici; het wil tegelijkertijd het 'onder toezicht van H.H. medici' niet langer tot een ijdel klank doen zijn. Als mijne persoonlijke opinie kan ik u zeggen, dat het noch op den weg van de 'A. G.-O. V.' [Amsterdamsche Gymnastiek Onderwijzers Vereeniging] noch op dien van het 'N.G.V.' [Nederlandsch Gymnastiek Verbond] noch op dien van het Dagelijksch Bestuur van het Verbond ligt, om in deze handelend naar buiten op te treden, omdat heilgymnastiek naar mijne mening niets anders met gewone gymnastiek (turnen) gemeen heeft als den naam. Verandert deze in de loop der tijden, dan wordt het verschil nog groter. Gaan in het begin studie en practijk der gymnastiek en der heilgymnastiek te zamen, langzamerhand scheiden ze zich meer van elkander af, totdat hare verwantschap bij het dieper indringen in de zaken en in de studie niet meer te herkennen is.³⁰

De domeinafbakening ten opzichte van de (pedagogische) gymnastiek is rigoureuus, maar heeft – naar het schijnt – de instemming vanuit de organisaties op gymnastiekgebied. Van deze zijde vernemen we de komende jaren nauwelijks iets over de domeinkwestie. Het is aannemelijk dat deze organisaties zich afzijdig hielden vanwege het feit dat ook zij inzag dat zij van medici – relevante anderen – afhankelijk waren voor betere regelingen op het gebied van de lichamelijke opvoeding.

Kafen koren

We constateerden dat de Genootschapsleden zich bewust waren van het gevaar van het optreden van 'charlatans' op het gebied van de heilgymnastiek; niet alleen de patiënten die ze behandelden konden daarvan schade ondervinden, ook de beeldvorming rond de heilgymnastiek en de 'serieuze, bekwame heilgymnasten' kon daardoor negatief beïnvloed worden. Zo zou het optreden van 'ongeschikten' bij medici bijvoorbeeld de lust kunnen ontnemen een heilgymnastische behandeling voor te schrijven en uit te laten voeren door een heilgymnast. Men moet zich tevens gerealiseerd hebben dat uitwassen op dit gebied voor niet-heilgymnast-gezinde medici maar al te goed als voorbeeld konden fungeren in hun pleidooi om het optreden van *alle* niet-medici op het terrein der heilgymnastiek te veroordelen.

Het was dus zaak voor de 'serieuze, bekwame heilgymnast' om zich openlijk te distantiëren van het optreden van de 'ongeschikten', die zich slechts omwille van het geld op dit gebied leken te hebben gestort. Medio jaren zeventig verschenen er reeds artikelen en ingezonden brieven met deze strekking van de hand van diverse gymnastiekleraren-heilgymnasten. Het kiezen voor een dergelijke opstelling ten opzichte van het optreden van de 'ongeschikten' gold uiteraard ook – zelfs meer nog – het Genootschap, zijnde 'de'

29. J.H. Reijs Jr., 'Genootschap ter beoefening van de Heilgymnastiek in Nederland. Verslag van de vergaderingen, gehouden den 31en Augustus 1890, te Utrecht', *Olympia* 4 (1889/1890) nr.51.

30. J.H. Reijs Jr., 'Heilgymnasten', *T. Ned. Gymn. Verb.* 2 (1889) 458.

beroepsorganisatie op het gebied van de heilgymnastiek. Het dienen van een eigenbelang van de Genootschapsleden moet hierbij uiteraard niet worden uitgewist. Door stelling te nemen tegen het optreden van de 'ongeschikten' en elke gelegenheid te benutten de aandacht van de buitenwacht te vestigen op het 'goede' van de ingeslagen weg van het Genootschap, profileerden zij zich duidelijk naar de (verwijzende) medici als de meest 'geschikten' voor een verantwoorde toepassing der heilgymnastiek.³¹

Teneinde het kaf van het koren te scheiden of, zo men wil, geen 'rotte appels' in de Genootschapsmand te krijgen, werd door het voorlopig bestuur bepaald dat men in ieder geval gymnastiekleraar/-onderwijzer moest zijn wilde men als werkend lid van het Genootschap toegelaten worden. Ook wilde men zelf zorgdragen voor de opleiding en het examineren van heilgymnasten, zolang dit van staatswege nog niet was geregeld. In het eerste concept-reglement, dat in oktober 1889 door het voorlopig bestuur vervaardigd werd, was de bepaling opgenomen dat een kandidaat-werkend-lid tijdens een bestuursvergadering 'hetzij mondeling of schriftelijk blijken moest geven van de heilgymnastiek studie gemaakt te hebben en met de praktische uitoefening der heilgymnastische behandeling op de hoogte te zijn'.³² Afhankelijk van de uitslag van dit examen zouden de kandidaten op de eerstvolgende vergadering door het bestuur voorgesteld worden als werkend lid waarna er door de werkende leden kon worden geballoteerd. Voor het behalen van het examen zou men een diploma krijgen. De punten 'instelling van een toelatingsexamen' en 'uitreiking van een diploma' werden echter weggestemd door alle leden behalve het bestuur tijdens de besprekingen van het concept-reglement in de eerste algemene vergadering van het Genootschap op 3 november 1889. Besloten werd dat het voldoende was dat een schriftelijke aanmelding van een kandidaat-werkend-lid door het bestuur besproken wordt en vervolgens met advies van het bestuur op de eerstvolgende huishoudelijke vergadering wordt voorgelegd. Bij die gelegenheid zou er door de leden over toelating gestemd kunnen worden.

De afwijzing van het toelatingsexamen en van het diploma zou de eerste tegenslag zijn voor de oprichters van het Genootschap in hun streven naar bevordering en bewaking van de kwaliteit van de aangesloten heilgymnasten. Ik hoop aan de opleidingsproblematiek te zijner tijd meer aandacht te kunnen besteden.³³ Hier zal ik volstaan met de vermelding van een gedeelte uit het derde jaarverslag van het Genootschap, uitgebracht op 28 augustus 1892, waarin iets te lezen is over de examenkwestie. Reijs schrijft hier dat er wat betreft artikel 2, lett.b van het reglement 'eene wettelijke regeling voor te bereiden ter verkrijging van een diploma voor de uitoefening van de heilgymnastiek' nog weinig vooruitgang is geboekt:

31. Het probleem van het optreden van 'ongeschikten' op het gebied der heilgymnastiek zou in de komende decennia sterk in omvang toenemen. Dit had volgens sommige heilgymnasten ondermeer te maken met het feit dat medici op grotere schaal ongeschoolde 'hulpkrachten' (veelal jonge vrouwen) inschakelden bij de behandeling van patiënten met heilgymnastiek. Deze situatie zou met name rond de eeuwwisseling bijdragen tot grote spanningen tussen de Genootschapsleden en medici. Hierop hoop ik in een later stadium terug te kunnen komen.

32. Archief Genootschap. Toeg.nr. 1. Officiële stukken. Inv.nr. 1. Statuten en Reglementen. Concept-reglement Genootschap 1889. Zie ook: E. Minkman, 'Doel en strekking van het Genootschap nader toegelicht', *Maandschr. Heilgymn.* 1 (1891) 17-24.

33. Voor meer informatie over de opleidingsproblematiek zie o.a.: Th.J.A. Terlouw, 'De opleiding voor heilgymnasten in Nederland in de 19de en begin 20ste eeuw (tot 1913)' in: J.A. van den Berg, R. Lulofs (samenst.), *Haagse Academie voor Fysiotherapie 1912 - 1994* (Den Haag, 1994) 7-27.

Niets dan een handlanger

Wel was 't bestuur, daar waar 't moest, op zijn post en 't mocht dan ook vernemen, dat enkele hoogleraren het Genootschap wel willen steunen, wanneer wij ons niet op het terrein der Geneeskunde begeven, terwijl we nog kort geleden van doctorale zijde den raad kregen 'aan het examen niet te werken, maar als gevolg van de vervolgingen van de Heeren Soeter en Davenport, alias Sequah, eene afwachtende houding aan te nemen, omdat 't niet anders kon, of de grenzen zouden daardoor wel wat duidelijker worden getroffen'.³⁴

Zowel Ch. A. Davenport, rondreizend 'geneesheer' in ons land die masseerde en geneesmiddelen verkocht, als Hendrik Soeter (1847-1906), gymnastiekleraar en heilgymnast te Groningen, werden in 1892 vervolgd wegens ondermeer onbevoegde uitoefening der geneeskunst.³⁵ In een volgende bijdrage zal ik uitgebreid aandacht besteden aan de destijds spraakmakende strafvervolging van de laatste.

Onmacht en onvrede bij het geneeskundig staatstoezicht

De vraag dringt zich op wat de opstelling is geweest van de rijksoverheid inzake de uitoefening van de heilgymnastiek in de onderhavige periode. Men had immers in de tweede helft van de negentiende eeuw diverse wetten uitgevaardigd die de uitoefening der geneeskunst moesten regelen. Eén van deze wetten voorzag in de instelling van een controlerend orgaan op het gebied van de volksgezondheid, het geneeskundig staatstoezicht. In de *Wet regelende het geneeskundig Staatstoezicht* van 1865 (Stbl.58) werd als taak van het geneeskundig staatstoezicht omschreven: onderzoeken waar en waardoor de volksgezondheid nadeel lijdt; aanwijzen van middelen ter verbetering van die toestanden; en waken voor de handhaving der wetten en verordeningen. Hiertoe werden per (twee) provincie(s) inspecteurs, adjunct-inspecteurs en geneeskundige raden aangesteld. De inspecteurs waren volambtelijke geneesheren belast met de regeling van alle werkzaamheden die aan het geneeskundig staatstoezicht zijn verbonden. Ze bezaten dienaangaande ook een opsporingsbevoegdheid en werden daarin bijgestaan door de adjunct-inspecteurs en door de geneeskundige raden.

Als gevolg van hetgeen er in medische en gymnastiektijdschriften werd gepubliceerd over de uitoefening der heilgymnastiek en van hetgeen men ongetwijfeld zal hebben meegemaakt op het eigen werkgebied, waren de geneeskundige ambtenaren en de leden van de raden van het staatstoezicht zich terdege bewust van de gespannen verhoudingen op dit deel van het arbeidsveld. De heilgymnastiek vormde dan ook meerdere keren het onderwerp van gesprek in de vergaderingen van de inspecteurs en de geneeskundige raden.³⁶ Een niet onproblematisch onderwerp, zoals onder meer blijkt uit het *Verslag aan den Koning van de bevindingen en handelingen van het geneeskundig staatstoezicht* van 1889.³⁷ In het verslag van dat jaar kan men lezen dat de geneeskundige raad van Noord-brabant en Limburg geconfronteerd werd met een vraag van een medicus over een circulaire van een zekere 'heer M.' (J.G. Milo Jr.). Hierin zou de laatste zich aanbevelen voor de behandeling van allerlei ziekten met massage en heilgymnastiek. De vraag van de medicus aan de geneeskundige raad

34. J.H. Reijs Jr., '3e Jaarverslag uitgebracht op de Algemeene Vergadering te Utrecht op 28 Augustus 1892', *Maandschr. Heilgymn.* 2 (1892) 145-156.

35. Naar de lotgevallen van Davenport, alias Sequah, in Nederland verricht Willem de Blécourt onderzoek.

36. Zie voor informatie over het optreden van het geneeskundig staatstoezicht tegen heilgymnasten in de periode tot 1889: Terlouw (n. 2), *Opkomst*, 296 e.v.

37. Vanaf 1890 is de titel van dit verslag gewijzigd in *Verslag aan den Koningin-Weduwe, Regentes, van de bevindingen en handelingen van het geneeskundig staatstoezicht*. Het zal in de voetnoten verder worden aangeduid met VGS.

luidde of de handelingen van de heer M. niet moesten worden gekwalificeerd als 'onbevoegd uitoefenen der geneeskunst'.³⁸ De vergadering bleek van oordeel dat 'een advies dienaangaande van de geneeskundige raad geen verandering kon brengen in de bedoelde toestand, daar onder de thans vigerende wetgeving de handelingen van den heer M. niet met kracht konden worden tegengegaan'. Een dergelijke conclusie met betrekking tot de uitoefening van de heilgymnastiek werd overigens ook al in 1861 getrokken door de minister van Binnenlandse Zaken J. Heemskerk Azn. (1818-1897).³⁹

De geneeskundige ambtenaren beperkten zich in de periode 1866 - 1889 voornamelijk tot het attenderen van heilgymnasten op het feit dat ze handelden in strijd met de wettelijke bepalingen omtrent de uitoefening der geneeskunst. Het is derhalve niet verwonderlijk dat er in deze periode nauwelijks gerechtelijke vervolgingen van heilgymnasten hebben plaatsgehad. Mij zijn slechts vier veroordelingen wegens onbevoegde uitoefening der geneeskunst bekend die betrekking hebben op de toepassing der heilgymnastiek.⁴⁰ Eén van de veroordeelden (in 1877) was een gymnastiekvakleerkracht uit Zwolle. Het bovenstaande geeft aan dat het een problematische zaak was iemand die de heilgymnastiek uitoefende aan te klagen en veroordeeld te krijgen wegens onbevoegde uitoefening der geneeskunst. Het ambivalente karakter van de heilgymnastiek speelde in deze een belangrijke rol.

In het *Verslag aan den Koningin-Weduwe, Regentes, van de bevindingen en handelingen van het geneeskundig staatstoezicht* van 1891 treffen we verschillende passages aan die aangeven dat men in het geneeskundig staatstoezicht niet geheel tevreden is over de mogelijkheden en bevoegdheden die men bezit om krachtig op te treden tegen overtredingen van wetten en verordeningen. In een verslag aan de minister van Binnenlandse Zaken betreffende de vergaderingen der inspecteurs van het geneeskundig staatstoezicht, gehouden van 26 tot 28 mei 1891, wordt melding gemaakt van het feit dat 'een lid' met vele voorbeelden trachtte aan te tonen dat in Nederland op velerlei wijze de genees- en artseneijbereidkunst alsmede de tandheelkunst nog straffeloos werd uitgeoefend door onbevoegden.⁴¹ Hij stelde de vergadering de vraag wat hiertegen gedaan moest worden. Met zijn conclusie, dat de bestaande wettelijke bepalingen onvoldoende bleken om tal van overtredingen te keren, kon de meerderheid zich niet verenigen. Verscheidene vonnissen zouden vooral in hoger beroep hebben aangetoond dat tegen verscheidene der genoemde handelingen wel degelijk te waken was. Bij vrijspraak door het kantongerecht zou derhalve het aantekenen van appel zeer worden aanbevolen. Noodzakelijk is dan wel dat afschriften van de vonnissen van het kantongerecht zo snel mogelijk worden verstuurd naar de geneeskundige ambtenaren. Geopperd werd de procureurs-generaal van de gerechtshoven te herinneren aan de herhaalde verzoeken van de minister van Justitie waarin wordt aangedrongen op een dergelijke handelwijze. Een brief met deze strekking werd nogmaals verstuurd door de minister van Justitie op 29 juni 1891.⁴²

In een vergadering van de geneeskundige raad van Friesland en Groningen in datzelfde jaar concludeerde men dat er sprake was van een beperkte bevoegdheid tot instructie van strafzaken van de ambtenaren van het openbaar ministerie bij het kantongerecht.⁴³ De

38. VGS, 1889, 29.

39. Gemeente Archief Amsterdam, P.A. MNA-gymnastiekschool, inv. nr. 323, ingek.stuk. inv.nr. 390, briefnr. 153.

40. Zie: Terlouw (n. 2), *Opkomst*, 303 e.v.

41. VGS, 1891, 32.

42. VGS, 1891, 68-69.

43. VGS, 1891, 40-41.

raad richtte zich tot het ministerie van Binnenlandse Zaken met het verzoek middels wetswijziging te bewerkstelligen òf dat de bedoelde overtredingen weer volledig onder de jurisdictie van de rechtbanken vallen, òf dat de bevoegdheid tot instructie van de genoemde ambtenaren wordt uitgebreid. De minister vond een dergelijke wetswijziging echter overbodig, 'daar de instructie ook voor de behandeling bij de kantongerechten met behulp van daartoe niet direct verplichte personen (zoals de leden van de geneeskundige raden) volledig genoeg scheen te kunnen worden gemaakt.'

Ook de heilgymnastiek komt ter sprake in het *Verslag aan den Koningin-Weduwe, Regentes, van de bevindingen en handelingen van het geneeskundig staatstoezicht* in 1891. Onder het kopje 'Handhaving van wetten of verordeningen in het belang der volksgezondheid vastgesteld' valt te lezen dat de meeste geneeskundige ambtenaren 'het aantal van geheel onbevoegden, dat zich openlijk en ongestraft aan de uitoefening der geneeskunst wijdt, onrustbarend groot acht met het oog op het prestige der wet'.⁴⁴ Het zouden in de eerste plaats de vele gymnastiekonderwijzers zijn, die onder de naam van heilgymnasten of masseurs, ofwel een wetenschappelijke titel aannemende, zich feitelijk met de uitoefening van de geneeskunst bezighouden. De grens tussen het geoorloofde en het ongeoorloofde zou in deze kwestie aanleiding zijn geweest tot een verschil van opvatting tussen een officier van Justitie en de geneeskundig inspecteur in de provincie Groningen. Nadere bijzonderheden omtrent deze zaak vernemen we uit de mededelingen aan de geneeskundige raad voor de provincies Friesland en Groningen over het eerste kwartaal van het jaar 1891 van de voorzitter van die raad, de geneeskundig inspecteur J. Menno Huizinga (1850-1913).⁴⁵ Hij geeft hierin te kennen dat hij middels een door hem opgesteld proces-verbaal de aandacht van de officier van Justitie heeft gevestigd op een aankondiging in een dagblad van een te Groningen praktizerend heilgymnast. Hierin zou de laatste aangeven dat in zijn inrichting allerlei kwalen en gebreken worden behandeld. Er zou een 'verschil in gevoelen' hebben bestaan tussen de officier en Menno Huizinga omtrent de toepasselijkheid van artikel 3 van de wet van 1 juni 1865 (Stbl. 60).⁴⁶ De zaak werd verder onderzocht, maar dit onderzoek leidde nog niet tot vervolging, nog niet. De heilgymnast waarvan hier sprake is, Hendrik Soeter, zou echter in het jaar daarop verwickeld raken in een door Menno Huizinga uitgelokte lange vervolgingsprocedure. Zoals gezegd zal ik in een volgende bijdrage nog uitgebreid aandacht besteden aan ondermeer de inspanningen van deze geneeskundig inspecteur.

44. VGS, 1891, 41-42. Vele malen werd over dit onderwerp gesproken binnen het geneeskundig staatstoezicht in de jaren negentig. Sommige geneeskundige ambtenaren en leden van de geneeskundige raden opperden in 1892 dat, gezien de vaak vruchteloze pogingen om onbevoegden te vervolgen wegens onbevoegde uitoefening der geneeskunst, gedacht zou moeten worden aan een vrijlating van het beroep van geneeskundige met uitbreiding der overheidszorg voor voldoende geneeskundige hulp, terwijl anderen juist aandrongen op strengere toepassing der wetsbepalingen en de aanstelling van speciale politie-ambtenaren, die de inspecteurs bij het opsporen van gepleegde overtredingen behulpzaam moesten zijn. Zie o.a.: VGS, 1892, 46-47. Vgl. Gemeente Archief Groningen. Afdeling Groningen der NMG. Inv.nr. A1. Vergadering 14 april 1892; VGS, 1893, 15-16 en 32-33; VGS, 1895, 57; VGS, 1898, 83-85.

45. Algemeen Rijksarchief. Tweede Afdeling. Toeg.nr. 2.04.45. Inventaris van de afdeling Medische Politie (1850-1901) van het ministerie van Binnenlandse Zaken (1878) 1881-1901. Inv.nr. 104. Stukken betreffende vergaderingen van geneeskundige raden, 1887-1901. Mededeelingen aan den Geneeskundigen Raad over het 2de kwartaal van het jaar 1891, p. 8.

46. Dit artikel luidt: 'Alleen de geneeskundige mag binnen de grenzen zijner bevoegdheid in het openbaar aankondigen, dat hij de geneeskunst uitoefent, of een titel voeren, die hem aan het publiek als geneeskundige aanwijst.'

De binnen het geneeskundig staatstoezicht besproken onderwerpen hierboven aangehaald (het belang van doorprocederen en van voldoende instructie voor de behandeling bij de kantongerechten) zullen zeker een rol hebben gespeeld bij de beslissing van de inspecteur van het staatstoezicht om tot deze actie over te gaan. Er speelde echter meer. In het *Verslag van den Toestand der Provincie Groningen over het jaar 1891* geeft Menno Huizinga aan dat de ervaring heeft geleerd dat de inspecteurs en de leden van de geneeskundige raden te druk zijn om zich aan tijdrovende nasporingen te wijten die verband houden met de onbevoegde uitoefening der geneeskunst. Zij zouden bovendien grotendeels de routine hierin missen, die nodig is om de door de rechter geëiste minutieuze gegevens te verkrijgen. Deze situatie bracht Menno Huizinga er toe 'zich persoonlijk de taak te stellen om successievelijk voor elke categorie der overtredingen de strafbaarheid duidelijk aan te tonen door het uitlokken van een veroordelend vonnis daaromtrent. Hij hoopte dat, wanneer die strafbaarheid eenmaal gebleken was, de rijks- en gemeentepolitie zich zouden beijveren verdere feiten, die tot dezelfde categorie behoorden, aan het licht te brengen.⁴⁷ Hendrik Soeter viel in 1892 de twijfelachtige eer te beurt als voorbeeld te dienen voor de 'overtredingscategorie' onbevoegde uitoefening der heilgymnastiek (geneeskunde).

Een lange weg

Eerder konden we lezen dat de secretaris van het Genootschap J.H. Reijs Jr. in het derde jaarverslag van het Genootschap (uitgebracht in augustus 1892) aangaf dat het bestuur sedert de oprichting van het Genootschap pogingen heeft ondernomen een wettelijke regeling (examens en diploma's) te verkrijgen voor de heilgymnastiek.⁴⁸ Van doctorale zijde werd echter aangeraden aan het examen niet te werken, maar de uitkomst van de vervolgingen van Soeter en Davenport af te wachten. Hiermee zouden de grenzen wel wat duidelijker worden aangegeven.⁴⁹ Na het uitspreken van het vonnis van de Hoge Raad in de zaak Soeter in november 1892, werd de examenkwestie tijdens de huishoudelijke vergadering van het Genootschap van 8 januari 1893 weer behandeld. Het kersverse buitengewone lid, de Leidse arts G.H. van Dissel, gaf 'met het reglement in de hand' aan dat het Genootschap met betrekking tot de heilgymnastische praktijk op zuiver terrein stond, volkomen volgens de uitspraak van de Hoge Raad. 'Het examen, dat voor de heilgymnastiek zou moeten worden ingesteld, zou zuiver praktisch moeten zijn, maar de heilgymnast niet zelfstandig maken,' aldus van Dissel. De bestuursleden van het Genootschap, Minkman, Reijs en H. van Kreel (1860-1921), spraken in dezelfde geest. In de algemene vergadering werd diezelfde dag tenslotte geconcludeerd dat het jaar 1892 het Genootschap een goed eind op weg heeft geholpen waar het gaat om zijn streven 'een wettelijke regeling tot uitoefening der heilgymnastische praktijk te verkrijgen'. Vooral de arresten van de Hoge Raad – 'zo geheel in de geest van ons Genootschap' – zouden daartoe hebben bijgedragen.

47. *Verslag van den Toestand der Provincie Groningen, over het jaar 1891, uitgebracht door gedeputeerde staten aan de staten dier provincie, in hunne gewone Zomervergadering van 1892* (Groningen, 1892). Hoofdstuk XI. Medische Politie, pp. 2-4.

48. J.H. Reijs Jr., '3e Jaarverslag uitgebracht op de Algemeene Vergadering te Utrecht op 28 Augustus 1892', *Maandschr. Heilgymn.* 2 (1892) 146-147.

49. Charles A. Davenport, alias Sequah, werd overigens na zijn veroordeling voor het Kantongerecht te Groningen vrijgesproken door de Arrondissementsrechtbank aldaar. Rijksarchief Groningen. Archief arrondissementsrechtbank. Strafzaken 1892. Rolnr. 347. Vgl. *Provinciale Groninger Courant* 22 en 29 september 1892.

Ondanks deze optimistische geluiden, bleek de weg naar een wettelijke regeling echter nog lang te zijn. Na veel interne discussie en tegenwerking van anderen besloten de Genootschapsleden in 1895 voorlopig zelf maar een 'Genootschapsexamen heilgymnastiek' in te stellen. Men kon niet bevroeden dat dit examen bijna een halve eeuw lang in eigen gelederen zou (moeten) worden afgenomen. In 1942 werd het pas vervangen door het zo verlangde wettelijk geregelde examen.⁵⁰ Het is aannemelijk dat de stagnatie in de ontwikkelingen op het gebied van opleidingen en examens voor de heilgymnastiek voor een deel is terug te voeren op de uitkomst van het proces tegen Hendrik Soeter.

SUMMARY

A mere assistant, in every respect subordinate to the physician. Vicissitudes of emancipating 'heilgymnasten' in the Netherlands in the late 19th century

During the eighties of the 19th century several physical education teachers who were engaged in physical therapy activities, so called 'heilgymnasten', believed that only a solid organization of serious, educated and well-trained heilgymnasten could bring about a positive change in the situation at hand in the field of physical therapy. On September 1st 1889 the 'Genootschap ter beoefening van de Heilgymnastiek in Nederland' ('Society for practising heilgymnastiek in the Netherlands') was founded. The main aim of its members was to establish a state-exam, a public trainingschool as well as to ensure proper legislation for this 'new' profession. In this paper the focus of attention is on the founding of the 'Genootschap' and the reactions it provoked from organizations and practitioners in the fields of physical education and medicine during the first years of its existence. One could say that at first the 'Genootschap' was tolerated. Several well-known Dutch physicians joined the 'Genootschap' as 'extraordinary-member'. Very soon however, some physicians came to see the activities of this organization as a threat to the process of differentiation and specialization in the field of orthopaedic surgery that had just begun. They emphasized that the 'heilgymnasten' who worked relatively independent from physicians in the field of physical therapy had no legal status; in fact they argued that these practitioners were actually breaking the law. A solution to these problems was sought through law-suits against 'heilgymnasten' to ensure that they would only practise physical therapy under supervision of physicians. In a next article the plight of one of the Dutch 'heilgymnasten', Hendrik Soeter, who can be considered as a 'victim' of this strategy, will be discussed in more detail. The Dutch 'heilgymnasten' did finally gain a legal status for their profession, but they had to wait for that until more than fifty years after the foundation of the 'Genootschap'.

50. Dit geschiedde in het kader van het *Basisbesluit voor de paramedische bedrijven* (StCrt. 87, 6 mei 1942) en het *Eerste Uitvoeringsbesluit* (StCrt. 148, 31 augustus 1942), waarbij alleen het beroep heilgymnastiek-massage geregeld werd. De ontwikkelingen op het terrein van de opleidingen en examens voor heilgymnasten zijn complex en boeiend en verdienen uitgebreid aandacht in een aparte publikatie.